

Mutarrif'in Sorusu: İktidarı güç mü meşru kılar, rızâ mı?

Mustafa YENEROĞLU, 05/07/2026

<https://www.karar.com/gorusler/mutarrifin-sorusu-iktidari-guc-mu-mesru-kilar-riza-mi-2057909>

Hicrî 75 (694) yılında Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın Irak umumî valisi Haccâc b. Yûsuf, Medâin valisi Mutarrif b. el-Mugîre'ye görünüşte basit, gerçekte ise son derece ağır bir soru yöneltti. *"Sizin peygamberiniz mi daha şereflidir, yoksa halifeniz mi?"* Bir başka rivayette soruyla yetinmedi, cevabı da kendisi verdi. *"Abdülmelik Allah'ın halifesidir ve Allah katında elçilerinden daha değerlidir."* Emevî döneminin önde gelen tarihçilerinden Belâzürî'nin aktardığına göre Mutarrif'in dili bir an tutuldu. Ardından şu hükmü verdi: *"Vallahi o kâfirdir."*

Bu kısa karşılaşma, hicrî birinci yüzyılın sonunda İslâm dünyasını kasıp kavuran temel soruyu bütün açıklığıyla ortaya koyuyordu. İktidar, peygamberin bile üstüne çıkarılan, eleştirilemez ve kutsal bir mevkiye mi yükselecek, yoksa hukukun ve ümmetin önünde hesap veren bir emanet olarak mı kalacaktı? Bu soruya cevap veren bir teorisyen değil, yönetimin içinde olan tecrübeli bir valiydi. Mutarrif, hicrî 77 (696) yılında Abdülmelik ve Haccâc'a biatını geri çekerek bu itirazı bir siyasal programa dönüştürdü. Ortaya koyduğu şey, yalnızca bir siyasî tavır değil, bir meşruiyet ölçüsüydü.

EMEVÎ DÜZENİNİN MEŞRUIYETİ

İslâm'ın ilk asrı, dönemin dilinde *fitne* denen iki büyük iç savaşla sarsıldı. İlki, Hz. Osman'ın katlinin ardından Hz. Ali ile Muâviye arasında başladı ve hilafetin Emevî saltanatına dönüşmesiyle sonuçlandı. İkincisi ise Yezîd'in veraset yoluyla halife tayin edilmesi ve Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinin ardından baş gösterdi. Abdullah b. Zübeyr, Emevî saltanatına karşı Mekke'de hilafetini ilan etmiş ve geniş kabul görmüştü. Ancak Haccâc'ın Mekke'yi kuşatıp mancınıklarla dövdüğü, Kâbe'nin zarar gördüğü ve İbnü'z-Zübeyr'in katledildiği Hicrî 73 (692) yılıyla birlikte ikinci fitne sona erdi; meşruiyet sorusu da fiilen tegallüb lehine karara bağlandı.

Fakat yaşanan yalnızca bir iktidarın tahkimi değildi; daha derinde bir medeniyet kırılmasıydı. Tegallüb (fiilî hâkimiyeti zorla ele geçirenin meşru sayılması), cebr doktriniyle

meşrulaştırıldı, verasetle hanedanlık düzenine dönüştü, halifetullah iddiasıyla kutsallaştırıldı. Böylece şûrâ, rızâ, biat ve emanet gibi kurucu ilkelerin yerini yeni bir siyasal paradigma aldı. Kevâkibî bunu istibdadın kökeni olarak çözümledi; Malik bin Nebi ise bir medeniyetin kendi kurucu fikirlerinden kopuşu olarak yorumladı.

ŞÛRÂYA DÖNÜŞ ÇAĞRISI

Mutarrif'in teklifi, rızâ ve şûrâya bir dönüş çağrısıydı. Bu fikir boşlukta doğmadı; arkasında tarihî öncüller vardı. İlki, dört halife dönemi (Râşidûn) tecrübesiydi. Mutarrif teklifini doğrudan Hz. Ömer'in mirasına bağlar; hilafet, Ömer'in bıraktığı gibi Müslümanların şûrâsıyla ve razı oldukları kişinin seçimiyle belirlenmeliydi. Hz. Ömer'in halefini tayin etmeyip seçimi bir şûrâ heyetine bırakması, Mutarrif için hilafetin aslî biçiminin en güçlü delilidir.

İkinci öncül, birkaç yıl önce yenilgiye uğrayan İbnü'z-Zübeyr hareketiydi. İbnü'z-Zübeyr de hilafeti Emevî verasetine karşı Kureyş'in rızâ ve biatına dayandırmıştı. Mutarrif, yenilmiş bu çizgiyi farklı şartlarda yeniden dile getiriyordu. Aynı dönemde Hâricîler de verasete ve zorla ele geçirilen iktidara karşı çıkıyor, meşruiyeti cemaatin seçimine bağlıyor; ancak soy ayrımını bütünüyle reddediyordu.

Son olarak, iktidarın zulmünü ilâhî kaderin kaçınılmaz sonucu sayan cebr anlayışına yönelen itiraz da aynı fikrî iklimin bir parçasıydı. O yıllarda Hasan-ı Basrî ve Kaderiyye çizgisi, insanın fiillerinde irade sahibi olduğunu ve zulmün ilâhî takdire havale edilemeyeceğini savunuyordu. Hâricîlerin yönetimin zorbalığa dayandığı eleştirisi de farklı bir yerden aynı sonuca ulaşıyordu. Mutarrif'i bu damara bağlayan ortak ilke şuydu: Zulüm, galip gelmekle meşru olmaz.

Emevîlerin hilafeti kendi hanedanlarına hasretmesine üç farklı itiraz yükseldi. Biri, hakkı Kureyş'in tamamına açan İbnü'z-Zübeyr çizgisiydi. İkincisi, hilafeti Peygamber'in soyundan gelen Hâşimoğullarına bağlayan Şîî çizgisiydi. Üçüncüsü ise soy şartını bütünüyle reddeden Hâricî çizgisiydi. Mutarrif ilkine yakındı; verasete karşı çıkıyor, fakat Kureyş çerçevesini koruyor ve onun içinde şûrâ ile seçimi savunuyordu. Onun özgünlüğü, bu çerçeveyi bir hânedan imtiyazı olarak değil, rızâ ve istişâre usulü içinde yeniden yorumlamasında yatıyordu.

ADALET VE HUKUKLA SINIRLI İKTİDAR

Mutarrif'in meşruiyet anlayışı yalnızca yöneticinin nasıl seçildiğiyle değil, nasıl yönettiğiyle de ilgiliydi. Bunu en açık biçimde Medâin valiliğine başlarken verdiği hutbede dile getirdi. Taberî ve Belâzürî'nin aktardığına göre yöneticiyi hak ve adaletle kayıtlı, hesap verebilir ve istişâreye açık bir emanetçi olarak tanımladı. Halkı sabah akşam dinleyeceğini, yanlış gördüklerinde kendisini uyarmalarını istediğini, emredilen adaleti yerine getirmese kendi helâkini hazırlamış olacağını söyledi. Bu, yetkisini hukuk ve adaletle sınırlı gören, toplumun denetimini meşru kabul eden bir yönetici tasavvuruydu.

Aynı ilke, o dönemde Irak'ta ciddi bir askerî tehdit oluşturan Hâricî lider Şebîb b. Yezîd'in taraftarlarının dile getirdiği şikâyetlerde de görünür. Ganimetin hukuka aykırı biçimde gasbedilmesi, had cezalarının keyfî biçimde uygulanması ya da uygulanmaması ve yönetimin kaba kuvvete dayanması... Bu itirazların ortak paydası, hukukun yöneticiyi de bağlaması talebiydi. Mutarrif bu talebi reddetmedi; aksine meşruiyet anlayışının bir parçası hâline getirdi. Ona göre yönetici yalnız ümmetin rızâsıyla iş başına gelmemeli, aynı zamanda hukukun sınırları içinde kalmalıydı.

RIZÂ ÖLÇÜTÜ VE KUREYŞ SINIRI

Mutarrif'in tekrar tekrar kullandığı kavram er-rızâdır; razı olunan, üzerinde uzlaşılan kişi. Bu, dönemin temel siyasî kavramlarından biriydi. Hânedan dışı muhalefet hareketleri bir aday çağırırken genellikle bu ifadeyi kullanıyor, toplumun rızâsı ve biatıyla iş başına gelen meşru imamı kastediyordu. Bunun karşıtı ise dayatılan yöneticiydi. Bu kavram, daha sonra ehl-i hall ve'l-akd, biat ve icmâ ekseninde gelişecek imamet teorisinin henüz kurumsallaşmamış ilk ifadesiydi. Mutarrif de meşruiyetin temel ölçüsünü burada görüyordu; ancak bu ilkeye önemli bir sınır ekliyordu. Rızâ gösterilen kişi, Kureyş'ten olmalıydı.

Bu sınır onu Hâricîlerden ayırıyordu. Hâricîlerin eşitlikçi anlayışına göre liyakat sahibi her Müslüman, Arap olsun olmasın, Kureyşli olsun olmasın yönetebilirdi. Mutarrif ise Kureyş çerçevesini koruyor, fakat veraset yerine şûrâ ve rızâyı esas alıyordu. Bu tercih ona daha geniş bir toplumsal meşruiyet zemini sağlayabilirdi. Öte yandan teklifini siyaseten uygulanması güç bir konuma da sürüklüyordu. Çünkü etrafında üzerinde uzlaşılacak somut bir Kureyşî aday yoktu; kendisi de Kureyşli değil, Sakîfliydi.

MUTLAK OTORİTENİN REDDİ

Müzakere sonuçsuz kalınca Mutarrif en yakın adamlarını toplayıp niyetini açıkladı. "Oldum olası bu zalim adamların işlerini tasvip etmem ve içten içe reddederim" dedi; Hâricîler şûrâ teklifini kabul etseydi onlarla birlikte Abdülmelik ve Haccâc'ı azledeceğini söyledi. Ardından biatını alenen geri çekti. "Sizi şahit tutuyorum ki ben Abdülmelik b. Mervân'ı ve Haccâc b. Yûsuf'u hal' ettim." Arkasından yalnızca zulme karşı cihad niyeti taşıyanların gelmesini istedi.

Son çarpışmada Mutarrif'in adamları karşı saftaki Müslümanları şahitliğe çağırıyordu. Abdülmelik ve Haccâc'ın "hevâlarına tâbi olan, haktan ayrılan, zanla hareket eden ve öfkeyle kan döken" zorbalara olduğunu kabul etmelerini istedikler. Karşı taraf ise "Yalan söyledin ey Allah'ın düşmanı!" diye bağırıyordu. Bu kısa karşılaşma, Mutarrif'in bütün davasını özetler. O, iktidarı hakikat ve adalet ölçüsü önünde hesaba çağırıyordu; karşılarındakiler ise bu çağırının kendisini düşmanlık sayıyordu.

Aynı çarpışmada Mutarrif'in son ana kadar dilinden düşürmediği âyet, Âl-i İmrân sûresinin 64. âyetiydi: "Gelin, aramızda eşit olan bir söze gelelim; yalnız Allah'a kulluk edelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp birbirimizi rabler edinmeyelim." Bu âyetin seçimi tesadüf değildi. "Birbirimizi rabler edinmeyelim" çağırısı, halifeyi peygamberlerin üstünde gören söyleme doğrudan bir cevaptı. Yönetici bir rab değildi; ona kulluk derecesinde itaat, şirke yaklaşırdı. Mutarrif'in ölüm anında dilinden düşmeyen bu âyet, hutbesindeki adalet anlayışı ve şûrâ çağırısıyla aynı istikameti gösteriyordu. Hepsi tek bir ilkeye çıkıyordu: Mutlaklaştırılmış otoritenin reddi.

SİYASET DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

Bu itirazın kimden geldiği de anlamlıdır. Mutarrif, rejimin kendi atadığı, Sakîf eşrâfından bir valiydi. Babası Muğîre b. Şu'be, erken İslâm'ın en pragmatik siyasetçilerinden biri olarak iktidarla uzlaşmayı neredeyse bir sanata dönüştürmüştü. Kardeşleri Urve ve Hamza da Haccâc'ın valileri olarak görev yaptı. Urve'nin âkıbeti, içinde yaşadıkları siyasî zeminin ne kadar sert olduğunu gösterir. Abdülmelik'e yazdığı bir mektupta Haccâc'ı zorbalık ve çabucak kan dökmekle suçlamış, Haccâc da bunu öğrenince onu ölünceye kadar dövdürmüştü. Hafif bir eleştiri bile ölümle karşılaşılırken Mutarrif, meşruiyetin kökünü

tartışmaya açıyordu. Onu babasından ve kardeşlerinden ayıran da buydu. Onlar maslahatçı bir uyum siyasetini sürdürürken Mutarrif meşruiyet sorusunu merkeze aldı.

Mutarrif'in kim olduğu kaynaklarda bile tam yerine oturmaz. Taberî, onun isyanını Hâricî lider Şebîb'in anlatısı içinde aktarır; bu tercih onu okuyucunun gözünde Hâricî hareketin bir parçası gibi gösterir. Oysa metnin içeriği bu yerleştirmeyi doğrulamaz. Belâzürî bunu açıkça düzeltir: "Bazıları Mutarrif'in Hâricîlerin görüşünü benimsediğini söyledi, ama bu doğru değildir; o, İbnü'l-Eş'as ile birlikte ayaklanan kurrânın görüşünü benimsiyordu." Bu düzeltme önemlidir. Mutarrif, birkaç yıl sonra Kûfe'nin önde gelen âlim ve kurrâlarının Haccâc'a karşı topluca ayağa kalktığı İbnü'l-Eş'as isyanının erken habercisidir. Ne saraya itaat eden bir memurdur ne de herkesi tekfir eden bir Hâricî; zulme itiraz eden, fakat tekfir ve keyfî şiddetten kaçınan, meşruiyeti rızâ ve adalette arayan bir çizgiyi temsil eder.

Bu çizginin neden güçlenemediği de öğreticidir. Mutarrif iki güçlü kutup arasında sıkışmıştı; bir yanda cezalandıran saray, öte yanda katılım dayatan Hâricî kılıcı. İkisinden de uzak duran bu çizgi, ikisinin de gücünden mahrum kaldı. Rızâ ve şûrâ ilkesini yeniden hayata geçirecek zemin yoktu. Mutarrif bir siyasal program ortaya koydu; fakat onu taşıyacak güç yoktu. Tarihsel olarak galip gelen, tegallüb ve veraset modeli oldu.

Fakat bu çizgi Mutarrif'le sona ermedi. Onun ölümünden yalnızca birkaç yıl sonra dünyaya gelen Ebû Hanîfe (ö. 150/767), aynı meşruiyet ölçüsünü hem sözüyle hem de bedel ödeyerek savundu. Hem Emevî valisi İbn Hübeyre'nin hem Abbasî halifesi Mansûr'un kadılık teklifini reddetti; dövüldü, hapsedildi ve hapiste öldürüldü. Dört Sünnî mezhep imamı arasında tegallübe en açık itirazı yükselten oydu. Çünkü meseleyi maslahat veya sabır çerçevesinde değil, doğrudan meşruiyet ilkesi üzerinden ele alıyordu.

Bu tarihsel kırılmayı çağdaş dönemde en derin biçimde çözümleyen isimlerden biri Muhammed Âbid el-Câbirî'dir. Ona göre fitne sonrasında akîde, iktidarı sınırlayan bir ilke olmaktan çıkıp onu meşrulaştıran bir araca dönüşmüş; böylece özellikle Arap siyasî aklında zorba iktidar kalıcı hâle gelmiştir. Muhammed İkbâl ise aynı kırılmayı farklı bir açıdan okur. İslâm'ın siyasî idealini "ruhanî demokrasi" olarak tanımlar; bu idealin özünü eşitlik, dayanışma ve özgürlük oluşturur. Ona göre Emevî ve Abbasî halifeleri, ictihadı bireysel müctehidlerin uhdesinde tutup kalıcı bir yasama geleneğinin doğmasına bilinçli olarak izin vermediler. Böylece şûrâ ve rızâ, siyasî hayatı düzenleyen fiilî ilkeler olmaktan çıkıp daha çok normatif teorinin ve muhalefetin dili hâline geldi.

Bu tartışma yalnız İslâm siyaset düşüncesine ait değildir. Mutarrif'in yedinci yüzyılın sonunda sorduğu soru (iktidarın meşruiyetini güç mü sağlar, yoksa yönetilenlerin rızâsı mı?) siyaset felsefesinin en eski ve en evrensel sorularından biridir. Antik Yunan'dan beri güç ile hak arasındaki gerilim siyaset düşüncesinin merkezinde yer alır. Thukydides'in *Melos Diyalogu*'nda Atinalıların dile getirdiği "güçlü olan yapar, zayıf olan katlanır" anlayışı ile Emevî sarayının tegallüb anlayışı, aynı siyasî mantığın iki farklı tarihî tezahürüdür. Buna karşılık iktidarın hukukla sınırlandırılması ve meşruiyetinin yönetilenlerin rızâsına dayanması fikri hem İslâm hem Batı düşüncesinde uzun ve çetin bir tarihsel mücadelenin ürünü oldu. Batı'da Aquinas adaletsiz yasanın bağlayıcı olmadığını savundu; on altıncı yüzyılda Calvinist direniş doktrini zalim hükümdara karşı direnme hakkını temellendirdi; Locke (1689) yönetimin meşruiyetini yönetilenlerin rızâsına bağladı, Montesquieu ise iktidarın ancak kuvvetler ayrılığıyla sınırlandırılabilceğini gösterdi. Bu ilkeler ancak on sekizinci yüzyılın sonunda anayasal bir zemine kavuştu. Amerikan Anayasası (1787) ile Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (1789), yönetilenlerin rızâsına dayalı meşruiyet anlayışını modern anayasal düzenin temel ilkelerinden biri hâline getirdi.

Bu tarihsel karşılaştırmanın gösterdiği şey açıktır. İktidarın sınırlandırılması ve meşruiyetinin rızâyâ bağlanması belirli bir medeniyete değil, insanlığın ortak siyasî tecrübesine ait evrensel bir ilkedir. İslâm düşünce geleneği bu ilkeyi şûrâ, biat, rızâ, adalet ve emanet kavramlarıyla ifade etti. Mutarrif ise onu yalnızca savunmakla kalmadı; biatını geri çekerek siyasî bir tavra dönüştürdü. Bu bakımdan onun tutumu, modern anayasacılıkta yönetilenlerin rızâsının geri çekilebileceği fikriyle dikkat çekici bir paralellik taşır.

Mutarrif b. el-Mugîre'nin önemi, kurduğu bir sistemde ya da kazandığı bir zaferde değil, sorduğu sorunun isabetinde ve onu sorduğu tarihî anda yatar. O yeni bir şey icat etmiyordu. Savunduğu ölçü, vahyin adalet ve şûrâ emrinde, Peygamber'in istişâreye dayanan yönetiminde ve ilk halifelerin seçimle iş başına gelmesinde zaten vardı. Onun yaptığı, tegallübün, zorla alınan biatın ve kutsallaştırılmış iktidarın hâkim olduğu bir düzende bu ölçüyü yeniden ve yüksek sesle dile getirmektir. Yenilgisi, savunduğu ilkenin yanlışlığını değil, tegallübün artık siyasî düzeni belirleyen meşruiyet ölçüsü hâline gelmiş olduğunu gösteriyordu. Rızâyâ dayanan ve hukukla sınırlandırılmış iktidar anlayışı,

Mutarrif'te erken, açık ve bedeli ödenmiş bir ifadeye kavuşmuştur. Tegallübün hâlâ meşruiyet iddiasında bulunduğu bir dünyada, onun itirazı güncelliğini korumaktadır.